

УДК: 32-027.21:316.647.5

© *Наталія Ротар*
(м. Чернівці)**КАТЕГОРІЯ ТОЛЕРАНТНІСТЬ В СИСТЕМІ ІНСТРУМЕНТАРІЮ СУЧАСНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ**

У статті автор доводить, що в сучасній політичній науці толерантність визначається як сприйняття, визнання і повага конкурентів, їх поглядів, програм, заходів при взаємному прагненні суб'єктів політичної взаємодії (націй, держав, класів, політичних партій, громадських організацій тощо) реалізувати свої інтереси і цілі, пов'язані з проблемами збереження/ослаблення/повалення існуючої влади, зміною їх політичного статусу в суспільстві, якщо це не суперечить ідеям безпеки і демократії.

Ключові слова: політична наука, толерантність, етнокультурна толерантність, методологічні підходи.

Наталія Ротар. Категория толерантность в системе инструментария современной политической науки. В статье автор доказывает, что в современной политической науке толерантность определяется как восприятие, признание и уважение конкурентов, их взглядов, программ, действий при взаимном стремлении субъектов политического взаимодействия (наций, государств, классов, политических партий, общественных организаций) реализовать свои интересы и цели, связанные с проблемами сохранения/ослабления/свержения существующей власти, изменением их политического статуса в обществе, если это не противоречит идеям безопасности и демократии.

Ключевые слова: политическая наука, толерантность, этнокультурная толерантность, методологические подходы.

Natalia Rotar. Category Tolerance in the Modern Political Science Tools. The author argues, that in contemporary political science is defined as the perception of tolerance, acceptance and respect for competitors, their attitudes, programs and actions in the mutual pursuit of subjects of political interaction (nations, states, classes, political parties, NGOs) to meet its interests and goals dealing with the problems of saving/reducing/ overthrow the existing regime, a change in their political status in society, if it does not contradict the ideas of security and democracy.

Key words: political science, tolerance, ethnic and cultural tolerance, methodological approaches.

Однією з найважливіших завдань багатонаціональної держави є інтеграція різних етнічних груп, налагодження стійких зв'язків між ними на різних рівнях соціальних відносин. Воно вирішується в процесі пошуку та реалізації найбільш сприятливих варіантів взаємодії суб'єктів міжнаціональних відносин. Формування толерантного підходу до етнічних відмінностей і протиріч, пов'язаних з цією сферою суспільного життя, – одне з найважливіших засобів вирішення даного завдання.

Необхідність формування взаємоприйнятних принципів і норм міжетнічних відносин виникла і була усвідомлена суспільством далеко не одразу. На ранніх стадіях розвитку етносів переважало сприйняття чужого як ворожого. У другій половині XX – на початку XXI ст. проблема толерантності в політиці і, зокрема, у сфері міжетнічних відносин отримує нове звучання, пов'язане з наростаючим процесом ускладнення суспільства. Толерантність стає необхідною умовою підтримання злагоди у суспільстві, запобігання гострих політичних конфліктів.

Дослідження проблеми етнонаціональної толерантності є однією з найбільш значимих в сучасному суспільствознавстві. Особливої актуальності вона набуває в контексті змін, що відбуваються в українському суспільстві та сучасному світу в цілому. Зрушення в соціальній структурі суспільства суттєво впливають на відносини між окремими людьми, соціальними групами, конфесіями, державами. Саме ці суб'єкт-об'єктні взаємини є сферою застосування поняття «толерантність».

Слід зазначити, що в українській риторичі термін «толерантність» закріпився в кінці 80-х рр. минулого століття. Цьому сприяли дослідження в галузі гуманітарних наук, необхідність збереження культурного плюралізму, а також прагнення частини політиків і інтелігенції використовувати західний досвід створення громадянського суспільства. Метою даної статті є визначення дослідницького потенціалу категорії «толерантність» як інструменту дослідження сучасних політичних відносин.

Дослідження толерантності, що здійснювалися в західній політичній науці в першій половині XX ст. визначали дану категорію як «здатність суб'єкта пристосовуватися і ладити з тими, кого людина не схвалює, або до кого не відчуває симпатії»¹. Суттєвий внесок у концептуальні та емпіричні дослідження толерантності здійснили С. Стоуффер, Дж. Салліван, П. Уолш, Дж. Протро, Ч. Гріг, Д. Барнум, Ф. Флетчер, Д. Лоуренс, М. Пеффлі, Лі Сігелман, М. Шамір, Л. Бодо, Є. Лікарі, Дж. Гібсон і багато інших. Увага аналітиків була зосереджена на зовнішніх детермінуючих факторах толерантності (в основному на впливі освіти) і внутрішніх психологічно детермінованих аспектах толерантності на рівні відносин індивіда. Ними накопичений великий емпіричний матеріал, пов'язаний з проблемами толерантності та інтолерантності на національному та міжнаціональному рівнях². Теоретичним підсумком багаторічних західних досліджень є остаточне визнання толерантності невід'ємною властивістю, атрибутом демократичної політичної культури. Ми б додали до цього твердження функ-

ціональне значення толерантності як найважливішого критерію політичної зрілості демократичного суспільства.

У сучасній політичній науці ми можемо виділити низку методологічних підходів до розуміння толерантності. Насамперед, це *аксіологічний підхід*, який трактує толерантність як «цінність-в-собі» (для Г. Маркузе – «мета-в-собі», для П.П. Ніколсона – «благо-в-собі») або, принаймні, як одну з цінностей ліберальної демократії. Однак, терпимість як така не є чеснотою і значуща лише тоді, коли сприяє іншим важливим цілям і благ людини, яких не можна досягти інакше як за умови примирення з існуванням відмінності. Більше того, безмежна толерантність може бути злом. У новітній історії соціальні і політичні конфлікти нерідко інтерпретуються як міжкультурні або конфлікти цивілізацій, що призводить до культурологізації соціальних проблем та їх подальшої ескалації.

В межах аксіологічного підходу науковці намагаються максимально сфокусувати поняття толерантності, відрізнивши його від байдужості, з одного боку, і беззастережного прийняття, з іншого. Найбільш послідовним у цьому відношенні є П. Ніколсон, який намагається зрозуміти толерантність у вузькому сенсі не просто як своєрідний сурогат довіри і прийняття (тобто як щось, що заміняє любов там, де вона неможлива), але саме як моральний ідеал, тобто як цілком самостійної цінності. Згідно з П. Ніколсоном, толерантність як моральний ідеал включає в себе наступні складові: 1) наявність відхилення; 2) нетривіальність, моральну важливість цього відхилення; 3) моральну незгоду суб'єкта толерантності з цим відхиленням, 4) силу, якою володіє суб'єкт толерантності для надання того або іншого впливу на це відхилення; 5) невідторгнення, тобто відмова від використання цієї самої сили; 6) благість толерантності як відносин³. Таким чином, за П. Ніколсоном, людину можна назвати толерантною, якщо вона відмовляється від вживання своєї сили впливу на існування морально неприйняттого для нього відхилення. Ще більш важливим те, що сам така відмова визнається морально вірною, тобто належним діянням. Тієї чи іншої версії саме такого визначення толерантності дотримується більшість ліберальних філософів політики і моралі, проте деякі не поділяють оптимізму П. Ніколсона з приводу моральної доброти толерантності і вважають її швидше саме сурогатом, чимось другосортним (*second best*), але все ж морально значущим явищем в системі суспільних відносин. Але і ті, і інші розуміють толерантність як морально значиму відмову від використання сили впливу на існування морально неприйняттого відхилення. Моральне неприйняття, що входить в структуру толерантності, відразу ж відрізняє її від індиферентності, і від поваги чи любові.

Попри всі проблемні та дискусійні місця аксіологічного підходу до толерантності, ми не схильні применшувати переваги аксіологічного підходу до толерантності. Оскільки повне заперечення самоцінності цієї категорії загрожує втратою емансипаторського потенціалу практик толерантності. Зокрема, ще Г. Маркузе звернув увагу на те, що в сучасному йому ліберальному суспільстві зникають суб'єкти політики. Раніше толерантність була свого роду захистом в політичному суперництві. Потім політичну боротьбу замінили політичні технології. Суспільство претендує на те, що воно толерантно, але оскільки в ньому відсутні реальні опоненти, толерантність перетворюється на апологетику статус-кво і ідеологію придушення, тому що справжні політичні суб'єкти знаходяться поза межами дозволеного, поза терпимістю. І якщо за часів Локка поза межами терпимості перебували атеїсти, магометани і папісти, то у часи Г. Маркузе – безробітні, непрацездатні та інші соціальні аутсайтери, представники расових, етнічних, сексуальних меншин.

Ідеально-типовий підхід, прихильники якого (наприклад, Дж. Ролз та інші представники деонтологічного лібералізму) бачать у толерантності певний моральний ідеал, до досягнення якого суспільству необхідно прагнути. Даний підхід бере свій початок від нормативно-раціоналістичний погляду Е. Канта на толерантність, заснований на концепції природних невідчужуваних індивідуальних прав. Е. Кант відходить від проблеми моральної спільності індивідів завдяки тому, що сформульовані ним закони моралі і, перш за все, категоричний імператив, діють в універсальному світі. Однак виконана в традиції кантіанського «технологізму» політична теорія не дозволяє створити «широку» концепцію толерантності, оскільки суб'єкт, до якого вона адресована і якого визнає як повноцінного політичного суб'єкта, має надто жорсткі культурні параметри.

Моральне визначення толерантності виключає з її сфери байдужість, а також все те, що не припускає суттєвих розбіжностей між суб'єктами відносин (злагода, дружба, любов). Кантіанський толерантний суб'єкт зобов'язаний виконувати моральний обов'язок всупереч своїй незгоді з відмінністю у поглядах, діях, віруваннях. Крім того, про прояв толерантності доречно говорити лише у разі володіння цим суб'єктом силою для придушення відмінності або можливості перешкоджати спокійному існуванню даного відхилення. Згідно природно-правовій концепції, толерантність виникає тільки тоді, коли невтручання продиктоване визнанням за іншою стороною рівних прав на самореалізацію і самовираження. Водночас, будь-яка моральна норма претендує на загальнообов'язковості. Тому моральний суб'єкт, що має власну систему цінностей, норовить приписати всьому людству «правильний» шлях. Парадокс полягає в тому, що толерантність

стверджує відмову терпимості людини від розповсюдження на всіх людей тих норм, які він сам щиро вважає обов'язковими для всього людства. Однак такий «моральний суб'єкт» за визначенням не є моральним суб'єктом.

Для західної раціональності одна тільки неможливість поставити знак рівності між історичною правдою і ліберальною істиною неминуче спричиняє необхідність політичної дії. Хоча всередині самих ліберальних спільнот точиться постійна дискусія про кордон між приватним і публічним. У той же час, розуміння необхідності толерантної відмови від обов'язковості змушує політичних філософів вводити у свої міркування утилітарний принцип автономії особистості Мілля, що зрештою, веде їх від аналізу толерантності як морального ідеалу.

Слід зауважити, що Дж. Роулз у «Політичному лібералізмі» обмежує толерантність сферою політичного⁴. Відповідно до цієї позиції, яких би переконань ми не дотримувалися у приватній або суспільній сфері культурного життя, ми зобов'язані тимчасово припинити використання наших приватних переконань у дискусіях про загальнозначущу в політичній сфері, керуючись при цьому лише міркуваннями справедливості, які поділяються всіма членами суспільства. Виникаючий в результаті «перекриваючий консенсус» (overlapping consensus) різних «теорій блага» служить основою толерантності в плюралістичному суспільстві. Проблема тут полягає, по-перше, у здійсненості подібного консенсусу, і, по-друге, в тому, що даний підхід насичений скептицизмом щодо толерантності. Справді, чому в політичній сфері ми зобов'язані припинити всі свої судження і віддавати пріоритет праву над благом? Хіба у приватній та політичній сферах діють два різних суб'єкта? Те, що пропонує Дж. Роулз, по суті своїй, є непослідовним скептицизмом – ефективним тільки в суспільно-політичній сфері.

Онтолого-історичний підхід розглядає толерантність як певний спосіб співіснування груп в історії. Такий підхід використовує М. Уолцер у своєму дослідженні, присвяченому п'яти режимам толерантності, іноді до нього вдаються інші комунітаристи і мультикультуралісти, а також ті автори, які спираються на неліберальні підстави толерантності. Цінність підходу зменшується тим, що його прихильники зводять теорію толерантності до опису історичних прикладів толерантних режимів.

М. Уолцер під толерантністю розуміє будь-яке ненасильницьке допущення існування іншого, від поваги та прийняття до вимушеного прагматичного дозволу іншому існувати або навіть байдужого ставлення до іншого. М. Уолцер з'єднує в одному понятті «покірне прийняття заради миру», «пасивну, розслаблену байдужість», «щось на зразок морального стоїцизму: принципове визнання того, що інший має «права», «відкритість іншим, цікавість,

можливо, навіть повага, бажання почути», «схвалення відмінності»⁵. На жаль, при подібному визначенні втрачається будь-яка евристична цінність поняття толерантності, оскільки під нею розуміється практично будь-яке припущення іншого у кожному суспільстві. Крім усього іншого, подібне розширення змісту поняття *толерантність* позбавляє цей термін змістовного зв'язку з *tolerare*, дієсловом, що означає терпіння. Звичайно, між «терпимістю» і «толерантністю» є велика різниця, заснована на відмінності *tolerare* та *pati* у латинській мові. І все ж поняття толерантності має в собі дуже сильний відтінок «терпіння», причому терпіння активного, принципового, що відрізняє його як від пасивної байдужості, так і від беззастережного прийняття і поваги. Справді, навряд чи можна говорити про те, що людина толерантна до того, кого він любить чи поважає, і навряд чи можливо толерантно ставитися до того, хто просто байдужий.

М. Уолцер аналізує в яких соціальних організаціях, що існували історично та існують сьогодні реалізовувалося толерантне ставлення до груп, що відрізняються своїми культурно-релігійними інститутами і способом життя, тобто, по суті справи є етнокультурними групами. Дослідник називає п'ять толерантних режимів: *багатонаціональні імперії, міжнародне співтовариство, консоціативний устрій, національна держава та іммігрантське суспільство*. Найдавнішим з усіх цих типів є багатонаціональна імперія: у державах імперського типу «на правах автономних чи напівавтономних об'єднань існували різні групи, що мали як політико-правовий, так і культурно-релігійний характер і здійснювали самоврядування в значній кількості видів своєї життєдіяльності»⁶.

Імперський режим не руйнує окремі групи – навпаки, він розглядає індивіда саме з точки зору його груповий етнорелігійній ідентичності і тим самим підтримує автономію груп, їх закритий характер. Водночас, різного роду дисиденти, космополіти, особи, які з тих чи інших причин втратили вихідну групову ідентичність, вихідці з різних громад стікаються в імперську столицю, «яка завдяки цьому переселенню, як правило, перетворюється у велими толерантне і ліберальне місце»⁷. Тією чи іншою мірою це характерно і для інших великих імперських міст, які часто представляють собою мультикультурний організм. Таким чином, як вважає М. Уолцер, терпимість найлегше зберігати в умовах чітко визначених та загальноновизначаних відносин політичного панування і підпорядкування.

Такий тип відносин не формується в міжнародному співтоваристві та в суспільствах консоціативного устрою. Міжнародне співтовариство – це, звичайно, не якесь реальне суспільство і не внутрішній режим; але це все ж режим, і режим до певної міри толерантний – мається на увазі, що толерантною можна вважати позицію невтручання у внутрішні

справи суверенної держави, визнаного в якості такого всім міжнародним співтовариством або певною його частиною. Консоціативний устрій – це держави, в яких на конфедеративних чи федеративних засадах співіснують етнічні, конфесійні та інші групи, розміри і ступінь внутрішньої інтеграції яких дуже відрізняється настільки, що вони здатні існувати і в якості національних держав. Такі спільноти виступають спадкоємцями імперій, можуть розглядатися як щось проміжне між останніми та національними державами і відрізняються невисокою стабільністю. Це не означає, що національна держава, особливо з ліберальним і демократичним режимом, не може бути толерантною до меншин, хоча такий ступінь толерантності, який був характерний для імперій, де меншини отримували автономію в різних сферах життя, окрім політичної, для національної держави неможлива. Демократичну національну державу слід визначати толерантною, але не до меншин як до інтегрованих і організованих співтовариств, а до окремих громадян як атомізованих індивідів. Політика держави, що сприймає громадянина як окремого індивіда, об'єктивно спрямована на подрібнення такого роду груп і ослаблення внутрішньогрупових зв'язків. Остання з моделей співіснування, в рамках яких можливі відносини толерантності – це іммігрантське суспільство (М. Уолцер має на увазі, перш за все, США). Така держава ще більшою мірою, ніж національна, схильна розглядати всіх громадян як індивідів, а не як членів окремих груп, а будь-які прояви корпоративізму однозначно виключати.

Конфліктний дослідницький підхід до толерантності детально розробляється Ш. Муфф, Ж. Лакланом, Б. Капустіним. Згідно із ним, толерантність – це не скасування боротьби, не протилежність їй, а ні що інше, як боротьба в певних межах, які не можна визначити апріорно, оскільки їх формує практика боротьби. Досить часто конфлікт між далекими культурами, в ході якого сторони поступово починали пізнавати одна одну, вів до формування основ терпимості, здатної забезпечити їх мирне співіснування. Пропонуючи своє пояснення такого розвитку подій, слід звернутися до концепції насильства, сформульованої А. Дахіним в полеміці з Б. Капустіним на сторінках віртуальної майстерні журналу «Поліс». Доводячи, що людина – це частина того чи іншого світу «ми», який є для нього «своїм», А. Дахін трактує насильство як щось, що існує вздовж кордонів «ми»-світів⁸.

У моделі «агоністичного плюралізму», запропонованого Ш. Муфф, мета демократичної політики полягає в такому конструюванні «їх», коли «вони» перестають вважатися ворогами, яких необхідно знищити, і стають «суперниками», тобто тими, з чийми ідеями «ми» ведуть боротьбу, але в чиему праві відстоювати свої ідеї «ми» не сумніваються. При такому підході «дійсне значення ліберально-

демократичної терпимості»⁹ полягає не в потуранні ідеям, проти яких виступають «ми», не в байдужості до точок зору, з якими «ми» не погоджуємося, а в ставленні до тих, хто відстоює конкуруючі ідеї, як до законних суперників. А основне завдання демократичної політики полягає не в усуненні суперництва з публічної сфери, а у визнанні та легітимації конфлікту і відмови від його придушення шляхом нав'язування авторитарного ладу, оскільки, коли не відбувається живого зіткнення демократичних політичних позицій, з'являється небезпека заміни такого зіткнення протиборством між іншими формами колективної ідентичності.

Канадський політичний філософ Ч. Тейлор розвиває ідеї толерантності, засновані на *мультікультуралістичному підході*¹⁰. З цієї точки зору суспільство постає не сукупністю індивідів, як в класичній ліберальній концепції, а безліччю окремих культурних сегментів, що належать до меншини або до більшості. Конфлікти між цими сегментами виникають з приводу не стільки інтересів, скільки цінностей, і відбуваються вони не стільки в економічній або прагматико-політичній сферах, скільки в символічному просторі. Розвиваючи дані ідеї, У. Кімліка стверджує, що держава не може бути байдужою до етнічності, і вважає справедливими вимоги про культурне спонсорування меншин, незалежно від їх поглядів на прогрес і демократичні цінності¹¹. Ліберальна модель держави, таким чином, зовсім не означає насадження лібералізму в кожному з складових його сегментів. Намагаючись об'єднати ці підходи, Ю. Габермас створює модель «дорадчої демократії», в рамках якої центральною є ідея не толерантності, а солідарності, яка передбачає не виставлення умов терпимості тим, хто слабший, а взаємну кооперацію різних, що знайшли способи продуктивної взаємодії¹². Критиці тут піддається політика забезпечення самотності, за якої національні, релігійні та інші меншини отримують необґрунтовані привілеї. Таким чином, центральною проблемою, пов'язаною з формуванням «політики толерантності» у відносинах між етнічними групами, є узгодження прав окремої особистості і прав цих груп, які сприймаються як самостійні соціальні суб'єкти. Далеко не всі етнокультурні традиції включають в себе ліберальні уявлення про вищу цінність прав і свобод людини, демократії. Виникає питання: якими є межі толерантності на політичному рівні міжетнічних взаємодій, що дозволяють зберегти цілісність суспільства і непорушність правових засад в умовах вираженої етнічної сегментації суспільства? Як засвідчують події останніх років, пов'язані з хвилюваннями іммігрантських груп (наприклад, у Франції), розширене тлумачення політичної толерантності може призвести до сумних наслідків, у тому числі і до необхідності посилення державної політики щодо окремих груп, що у свою чергу, породжує нові протиріччя.

Багато дослідників, що аналізують феномени нації та націоналізму у соціо- і культурно-історичному аспектах, пов'язують їх з демократизацією соціально-політичної сфери європейських і неєвропейських суспільств упродовж двох-трьох останніх століть. Так, Ю. Габермас вважає зв'язок між націоналізмом (відповідно, і його наслідками у сфері міжнаціональних відносин) і республіканізм історичною випадковістю. Дотримуючись концепції громадянської нації, індивідуальної до свого етнічного, мовного, культурного наповнення, Ю. Габермас вважає, що демократія, конституціоналізм, ліберальна політична культура аж ніяк не повинні «ґрунтуватися на фундаменті спільних для всіх громадян етнічних, мовних і культурних витоків»¹³. Можна сказати, що демократія по Ю. Габермасу не має національності, це специфічно політична універсальна система, в рамках якої можуть об'єднуватися люди будь-якої етнокультурної та лінгвістичної приналежності, від яких вимагається лише політична акультурація. Демос автономний від етносу, і демократія передбачає поліетнічні демоси і мультіетнічні етноси, що існують в рамках свого роду денационалізованих національних держав. Нам видається, що історична і сучасна реальність виглядають дещо інакше (що, в принципі, визнає і сам Ю. Габермас), а дана концепція взаємовиключних політичних та етнічних ідентичностей має характер імовірного, а не існуючого.

По-іншому підходить до проблеми Р. Інглгарт. Він вважає, що демократія тісно пов'язана з певним типом системи цінностей і в цілому культури. Р. Інглгарт провів порівняльний аналіз 60-ти країн світу, розподіливши їх по культурних зонах в залежності від того, яка культура переважає – традиційна чи секулярно-раціональна. Відповідно, для культур першого типу переважаючими є «цінності виживання», серед яких домінують такі установки, як неухва до рівності статей, відсутність міжособистісної довіри, нетерпимість до інакомислячих тощо, для культур другого типу характерні прямо протилежні «цінності самовираження». Потім автор порівняв позиції конкретних країн, які вони займали на шкалі «виживання – самовираження», з позиціями, які вони займають за рівнем розвитку демократії, і з'ясував, що суспільства, які займають передові позиції в рейтингу виживання – самовираження, є сталими демократіями, а інші країни – авторитарними режимами. Іншими словами, «демократія робить людей здоровими, щасливими, терпимими, такими, що довіряють одне одному»¹⁴. Одночасно з'ясується, що демократія разом із супутніми їй позитивними цінностями притаманна в основному економічно розвиненим країнам. Та-

ким чином, економічний прогрес веде до демократії, а демократія – до толерантності, зокрема і до етнонаціональної.

Отже, в сучасній політичній науці толерантність визначається здебільшого як сприйняття, визнання і повага конкурентів, їх поглядів, програм, заходів при взаємному прагненні суб'єктів політичної взаємодії (націй, держав, класів, політичних партій, громадських організацій тощо) реалізувати свої інтереси і цілі, пов'язані з проблемами збереження або ослаблення (повалення) існуючої влади, її зміцнення або підриву, а також із зміною їх політичного статусу в суспільстві, якщо це не суперечить ідеям безпеки і демократії.

¹ Difference and Dissent: Theories of Toleration in Medieval and Early Modern Europe / Eds. J.Ch. Laursen, C.J. Nederman. – Lanham, Md. : Rowman & Littlefield, 1996. – P. 34

² Gray J. Pluralism and Toleration in Contemporary Political Philosophy [Текст] / J.Gray // Political Studies. – 2000. – Vol. 48. – P. 323–333.

³ Nicholson P. Toleration as a Moral Ideal [Текст] / P. Nicholson // Aspects of Toleration / Eds. J. Horton, S. Mendus. – London, New York: Methuen and Co. Ltd., 1985. – P. 160.

⁴ Rawls J. Political liberalism [Текст] / J. Rawls. – New York : Columbia University Press, 1996. – P. 121.

⁵ Walzer M. On Toleration [Текст] / M. Walzer. – New Haven : Yale University press, 1997. – P. 10–11.

⁶ Ibid. – P. 29.

⁷ Walzer M. On Toleration [Текст] / M. Walzer. – New Haven : Yale University press, 1997. – P. 10–31.

⁸ Дахин А. Об онтологии «насилия» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politstudies.ru/forum/viewtopic.php?t=16>.

⁹ Муфф Ш. К агонистической модели демократии / Ш.Муфф [Текст] // Логос. – 2004. – № 2 (42). – С. 194.

¹⁰ Тейлор Ч. Етика автентичності [Текст] / Ч. Тейлор. – К. : Дух і літера, 2002.

¹¹ Киимлика У. Либеральное равенство [Текст] / У. Киимлика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kant.narod.ru/kymlicka.htm>.

¹² Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории [Текст] / Ю. Хабермас. – СПб: Наука, 2001. – С. 31.

¹³ Хабермас Ю. Когда мы должны быть толерантными? О конкуренции видений мира, ценностей и теорий // Социс. – 2006. – № 1. – С. 45.

¹⁴ Toleration. An Elusive Virtue / Ed. D. Heid [Текст]. – Princeton : Princeton University Press, 1996. – P. 151.